

Kultúra és robbanás

Dan Sperber: A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Gricz István. „Kultúra és robbanás”.

Információs Társadalom II, 2. szám (2002): 102–104.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.II.2002.2.8>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Kultúra és robbanás

Jurij M. Lotman: *Kultura i vzriv*

A Kultúra és robbanás című munka Jurij Lotman élete utolsó éveinek gyümölcse, mintegy összegzése annak a több évtizedet felölelő életműnek, mely az 1900-as évek több mint fél évszázados időszakában született. Lotman könyvében olyan sokrétű kulturális modellt vázol fel, amely a tudomány számos területe mellett a mindennapok tapasztalataiból meríti építőelemeit. A szerző olvasmányos formában osztja meg eszmefuttatásait, a témák változatossága és a megközelítések sokfélesége pedig érdekes olvasmánnyá teszi írását. A kötet eredeti kiadása 1992-ben, Lotman halála előtt egy évvel látott napvilágot.

Jurij Mihajlovics Lotman 1922-ben született Szentpéterváron, felsőfokú tanulmányait is itt végezte az akkor már „leningrádinak” nevezett egyetemen. Az író a második világháború után (a tűzérségnél szolgált) visszatért filológiai tanulmányaihoz. A diploma megszerzése után, 1950-ben települt át az észtországi Tartuba, megkezdve szemiotikai kutatómunkáját. Lotman és körének munkássága az évek során önálló irányzattá nőtte ki magát, mely az angolszász irodalomban a „tartu-moszkvai szemiotikai iskola” elnevezést kapta. Szintén a tartui egyetemen jelent meg a hatvanas években az a szemiotikai folyóirat, melyet – először orosz, majd 1992-től angol nyelven (Sign Systems Studies) is kiadva – ma a tudományág legjelentősebb kiadványai között tartanak számon.

Kiterjedt érdeklődése, szerteágazó kutatómunkája alapján Lotman egyfajta modern kori polihisztornak is tekinthető. A múlt század derekától kezdve élete utolsó éveig a tudomány számos területén megfordult: foglalkozott orosz irodalommal és történelemmel, kultúraelmélettel, az akkoriban kialakuló robotika tudományával, illetve szemiotikával. Nyomtatásban megjelent műveinek – tanulmányainak, esszéinek, köteteinek – száma eléri a nyolcszázat. Munkásságát sokan Asimovéhoz hasonlítják, persze nem szabad megfeledkezni a két, nem mindennapi életmű jellegének különbségéről.

A Kultúra és robbanás Lotman életének számos különböző történelmi korszakokban szerzett, a tudomány különböző területeiről merített tapasztalatait foglalja össze egy szubjektív rendszerben. A kötet teljes egésze Lotman műveltségének sokszínűségét tükrözi. Elméleteit az orosz történelemből vett példákkal, idézetekkel támasztja alá: IV. Iván korától kezdve az 1980-as évek – akkor még – „szovjet” valóság pillanatképekig.

Lotman alaptétele első látásra meglehetősen banálisnak tűnik: „a szöveg a kultúra egyszerűsített modellje”. A feltevés szerint a szöveg maga nem csupán egy filológiai jelenség, hanem az a komplex, és az értelmező féllel állandó interakcióban levő identitás, mely végső soron a jelentést hordozza. Lotman tehát megpróbálja a szöveget a jeltan eszközeivel, illetve módszereivel vizsgálni (szemiotikai szövegten). A Kul-

túra és robbanás idézetei között ugyanúgy szerepel apró történet a Háború és békéből, filozófiai eszmefuttatás Rousseau-tól és részlet Tatjana leveléből, mint Falstaff egy dialógusa a IV. Henrikből vagy a „szocialista átmenet” jellegzetességeinek taglálása. Alaptételéből adódóan Lotman a görcső alá vett „textusokat” soha nem pusztán szövegtani szempontból vizsgálja, inkább egy olyan, több szintű szemiotikai megközelítést alkalmaz, amelynek során kizárólag nem a szövegben foglaltak határozzák meg a pontos jelentést. Más szavakkal Lotman szerint a szövegjelleg egyik ismérve a kifejezettség, tehát a meghatározott jelekkel történő rögzítettség, ez azonban nem zárja ki azt, hogy a rendszeren kívüli elemek ne lennének fontosak. Lényeges, hogy a szövegről alkotott lotmani fogalom a lehető legtágabb területre terjed ki. A klasszikus szépirodalmi, művészi és tudományos művek mellett napjaink köznapi jelzésrendszerei ugyanúgy beépülnek a kulturális struktúrába mint a film. A filmek szemiotikája a hetvenes években került Lotman érdeklődésének középpontjába. A Kultúra és robbanás egyik fejezete a Chaplin műveiben található jelzések szerepét, illetve időbeli változásait elemzi. Lotmannál különleges helyet foglalnak el azok a kvázi művészeti alkotások, amelyek megoldandó feladatot hordoznak magukban. Ilyenek például a folklórban nagy mértékben elterjedt találós kérdések, a detektívregények, illetve a film műfaja.

Az alaptétel („a szöveg a kultúra egyszerűsített modellje”) és a többsíkú megközelítés eredményezi Lotman kultúramodelljének megszületését. A modell olyan interakciókon alapul, amelyek a szöveg, a küldő és befogadó, illetve a különböző rendszerek és a külvilág között zajlanak. Lotman a kulturális rendszer változásainak taglálásánál hangsúlyozza, hogy a folyamatot nem elkülönült belső eseményként, de nem is pusztán külső hatásokra reagáló passzív objektumként kell elképzelni. Lotmannál a két aspektus egyetlen közös tendenciában valósul meg, ily módon lehetetlen őket egymástól elvonatkoztatni, anélkül, hogy ne torzulnának.

Lotman a Kultúra és robbanásban érdekes példákat vonultat fel a kulturális struktúrák és külső hatások közötti viszony illusztrálására. Kiemeli, hogy bár az ilyen jellegű interakciók előtt napjainkban jóval szélesebb tér nyílik, mint a történelem korábbi szakaszaiban, amikor ugyancsak számos felületen érintkeztek a különböző kultúrák. Lotman szerint ennek egyik legtipikusabb példája az antik hellén-római világ romjaira épülő európai feudalizmus. A feudális rendszer nem csak gyökereiben, belső szerkezetében hordozta az elmúlt korok jó néhány jegyét. A múlt a külsőségei, a régi-új elnevezések terén is megmutatkozott. Gondoljunk csak a „Szent Római Birodalom” titulusra, vagy arra a széles körben elterjedt gyakorlatra, amikor a „barbár” uralkodók az imperátori cím, vagy a római császárság hatalmi szimbólumainak megszerzésére törekedtek. Lotman itt hívja fel a figyelmet arra, hogy a kultúrába történő külső behatolás először mindig szemiotikai síkon, gyakorlatilag a névadás terén történik meg. A külső események csak akkor hatnak igazán a tudatra, akkor válnak emberivé, amikor szemiotikai értelmezést kapnak, tehát bekerülnek a befogadó által használt jelzésrendszerbe, a nyelvbe.

Lotman a kultúra változásait két, egymástól jellegzetességeiben különböző formára osztja: egyik a robbanásszerű, hirtelen változás, másik pedig a folyamatos fejlődés, a dolgok evolúciója. Míg mindkettőt egyformán jelenlevőnek, illetve lényeges tényezőnek tartja, felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi jóval inkább háttérbe szorult mind a kutatások során, mind pedig a mindennapi szemléltető tudatában. Lotman sze-

rint ez a gyors, a percepció számára látványosabb, események egyértelmű hatása, ám leszögezi, hogy a lassú, ciklikus folyamatok jelentősége sem törpül el a robbanásszerű változások mellett.

Könyve utolsó negyedében a XX. század második felére látványosan – olykor vasfüggönnyel – elhatárolódott keleti és nyugati társadalmak jellegzetességeit taglalja. Lotman szerint a XX. század végére kialakult „kelet” hagyományosan bináris, kétpólusú beállítottságú, ennek következtében labilisabbnak mondható. Itt kap kiemelt szerepet a „robbanás”, amely a türelmetlen változások féktelen dühével hátrahagyott nyomok nélkül próbálja elsöpörni a múltat, üres űrt hagyva a letűnt hagyományok helyén. A kétpólusú rendszer a meglévő dolgokat annak nevében semmisíti meg, hogy azok jóvátehetetlen bűnöktől szennyesek. Háttére, illetve hatása azonban nem azonosítható az első pillantás után, így radikalizmusával, valamint az „új ég és új föld” azonnali felépítésének ígéretével nagy tömegeket képes magához vonzani.

Ezzel ellentétben a „hárompólusú” nyugat több lábon áll, hiszen a rendszer biztonságosabban felépített, ezért a legmélyebbre hatoló változások, robbanások sem képesek a szociális rétegek egész gazdagságát átfogni. A hagyományok itt is módosulnak ugyan az idők során, ám itt a változás és az értékörzés egyaránt megvalósul.

Lotman – aki a múlt század hatvanas évtizedeiben a Szovjetunió első „nyugaton” is elismert tudósai közé tartozott – az 1990-es évek elején egy, közel fél évszázadon át fennálló, rendszer széthullása idején írja ezeket a gondolatokat. A különböző modelleket a szocialista átalakulás kapcsán is összehasonlítja: eszerint a kétpólusú rendszer a gyakorlatban akarja megvalósítani a sok esetben megvalósíthatatlan ideált, a hárompólusú pedig inkább arra törekszik, hogy ideáljait a valósághoz igazítsa. A szerző az önmagát körülvevő valóságból táplálkozó eszmefuttatásokat visszavezeti forrásokhoz: Lotman szerint a kulturális, illetve társadalmi átalakulások terén korunkban kiemelt fontosságot kap a robbanásokra orientált gondolkodásmód háttérbe szorítása és a folyamatos fejlődést hangsúlyozó tudat erősítése. Hazájával kapcsolatosan kifejti azt, hogy az orosz tudatban már Nagy Péter óta él az „utolérni és túlszárnyalni Európát” gondolata, mely a XX. század második felének „öt éves tervet négy év alatt” jel-szavában is megtalálható. Lotman szerint ez a modell, mely megpróbálja „sürgetni a történelmet” működésképtelen, a folyamatos fejlődést a robbanás eszközeivel siettetni nem lehet.

A kulturális és társadalmi rendszerek együttes változásainak fejtegetésével Lotman elér műve zárógondolatához, mely gyakorlati síkra vetítve az ezredforduló Európájának egyik nagy feladata: a korábban két részre osztott kontinens változó korszakában előttünk áll a lehetőség arra, hogy „áttérjünk az összeurópai hárompólusú szisztémára, és lemondjunk arról a régi ideálról, amely szerint le kell rombolnunk a régi világot az alapokig, aztán pedig felépítenünk a romjain az újat. Ennek a lehetőségnek az elszalasztása történelmi katasztrófa lenne”.

Gricz István

Jurij M. Lotman (1992): *Kultura i vzriv; Gnozis* Kiadó, Moszkva,
fordította: Szűcs Teri